

Ziya Gökalp Düşüncesinde Beşeri Bilimler ve Ulus İnşası

Nejla Doğan, Ankara Üniversitesi

ORCID: 0009-0005-2675-2838

E-posta: nejladogans@gmail.com

Öz

Bu çalışmanın amacı, Türkiye'nin ulus-devletleşme sürecinde Ziya Gökalp'in beşeri ve sosyal bilimleri nasıl işlevselleştirdiğini irdelemek ve bu işlevselliği ulus inşasının esası olarak gördüğü eğitimle nasıl ilişkilendirdiğini çözümlenektir. Bu temel amaç bağlamında çalışma, Gökalp'in bilimler ile uluslaşma arasında nasıl bir bağ kurduğunu; bu kapsamda beşeri ve sosyal bilimlere hangi anlam, amaç ve görevleri yüklediğini; tüm bunları eğitsel içeriklere nasıl dâhil ettiğini sorunsallaştırmaktadır.

Çalışmada, Gökalp düşüncesinin "çağdaş Avrupa uygarlığı içinde kendine yer edinmiş bağımsız bir Türk ulusu" yaratma amacına dayandığı; bu amacın da hem "kültür-uygarlık" ayrımının hem de "eğitim-öğretim" ayrımının temeli olduğu ileri sürülmektedir. Gökalp'in böyle bir ayrıma gitmesinin nedeni, çağdaşlaşırken ulusal bağımsızlığı ve özgünlüğü korumayı istemesidir. Bu nedenle Gökalp düşüncesinde "eğitim", kültürün aktarımı ve uluslaşmayla ilişkilendirilirken; "öğretim" evrensel bilim-tekniklerin öğretimi ve çağdaşlaşmayla ilişkilendirilmektedir. Makalenin temel savı, bu kategorizasyonun, Gökalp'in eğitim ve öğretim süreçlerindeki bilimleri de ayrıştırmasına neden olduğudur. Ulus inşasını sağlayacak "eğitim" alanı beşeri ve sosyal bilimler üzerine inşa edilirken; çağdaşlaşmayı sağlayacak "öğretim" alanı doğa bilimleri ile ilişkilendirilmiştir. Bu bağlamda çalışmada Gökalp'in özellikle "eğitim"i ve eğitimin esası olarak gördüğü dil, edebiyat, tarih, sanat, ahlak, hukuk gibi bilimleri ulus inşası ekseninde nasıl işe koştugu analiz edilecektir.

Bu analizle elde edilen en önemli bulgu, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş sürecinde eğitimin ve eğitime konu olan bilimlerin ulus inşası hedefiyle sorunsallaştırılmasına ilk kapsamlı yanıtın Gökalp tarafından verildiğidir. Gökalp, ulus-devletleşmeye giden tarihsel dönemde, eğitimi siyasal devrimi tamamlayacak en önemli sosyal devrim olarak görmüş ve başına "milli" sıfatını eklediği eğitimi, ulusal kültürü bireylerde alışkanlık haline getirecek bir araç olarak tanımlamıştır. Böylece eğitimi salt pedagojik amaçların ötesinde, ulusal bilincin yaratılması bağlamında işlevselleştirmiştir. Gökalp eğitimi "milli" sıfatıyla nitelerken, eğitimin kültürel dayanağı olarak gördüğü bilimlerin başına da "milli" sıfatını eklemiştir. Böylece bu bilimleri "ulusal ruh"u yaratacak, yurttaşlarda benzer duygu ve idealleri ortaya çıkaracak, onları uyumlu bir birlikteliğin, kolektif düşünme ve duyma biçimlerinin parçası yapacak bir işlevsellikle tanımlamıştır. Gökalp'in bu yaklaşımı, topluma yeni

bir kimlik kazandırmak için sonunda ulus-devlete varacak bir kuramlaştırmının ifadesi olarak ortaya çıkmaktadır.

Anahtar kelimeler: Gökalp, Uluslaşma, Ulus İnşası, Eğitim, Beşeri Bilimler.

Humanities and Nation Building in the Thought of Ziya Gökalp

Abstract

This study proposes to examine how Ziya Gökalp functionalized the humanities and social sciences in Turkey's nation-building process and to analyze how he associated this functionality with education, which he saw as the basis of nation-building. In this main objective context, the study problematizes how Gökalp established a link between sciences and nation-building, what meaning, purpose, and tasks he assigned to humanities and social sciences in this context, and how he incorporated all these into educational content.

The study argues that Gökalp's thought is grounded on the aim of creating "an independent Turkish nation that takes its place in contemporary European civilization" and that this aim was the basis of both the distinction between "culture-civilization" and "education-teaching". Gökalp made such a distinction to preserve national independence and originality while modernizing. Therefore, in Gökalp's thought, "education" is associated with transmitting culture and nationalization, while "teaching" is related to teaching universal science techniques and modernization. The article's main argument is that this categorization leads Gökalp to differentiate the sciences in education and teaching processes. While the field of "education" that would contribute to nation-building was built on humanities and social sciences, the field of "teaching" that would ensure modernization was framed with natural sciences. In this context, this study will analyze how Gökalp put "education" and the sciences such as language, literature, history, art, ethics, and law, which he considered as the basis of education, to work on the axis of nation-building.

The most important finding of this analysis is that the first comprehensive response to the problematization of education and the sciences subject to education with the goal of nation-building in the transition from the Ottoman Empire to the Republic was offered by Gökalp. In the historical phase leading to nation-state formation, Gökalp regarded education as the most important social revolution that would complete the political one and defined education, to which he added the adjective "national", as a tool that would make national culture a habit in individuals. Thus, beyond purely pedagogical purposes, he functionalized education in the context of creating national consciousness. While Gökalp qualified education with the

adjective “national”, he also added the adjective “national” to the title of the sciences that he considered to be the cultural basis of education. Accordingly, he defined these sciences with a functionality that would create a “national spirit”, elicit similar feelings and ideals in citizens, and make them part of a harmonious togetherness and collective ways of thinking and feeling. Gökalp’s approach emerges as an expression of a theorization that would eventually lead to the nation-state in order to give society a new identity.

Keywords: Gökalp, Nationalization, Nation-building, Education, Humanities.

Giriş

Batı’da Aydınlanma, Sanayi Devrimi, kentleşme gibi yüzyıllara yayılmış bir tarihsel dönüşümün sonucunda olgunlaşan ve özellikle Fransız Devrimi’nin yarattığı büyük siyasal-toplumsal kırılmalarla hayata geçirilen ulus-devletleşme süreci, benzer bir tarihsel izleği takip etmeyen toplumlarda daha sancılı ve telaşlı bir biçimde deneyimlenmiştir. Kapitalistleşme ve modernleşme konusunda gecikmeli ve eşitsiz bir dönüşüm yaşayan bu toplumlar, siyasi ve ekonomik birliğe dayalı bir devletleşmeyi gerçekleştiremedikleri için Batı karşısında hızla çözülmeye, sömürgeleşmeye ve emperyalist paylaşım savaşının hedefi olmaya başlamışlardır. Bir ‘geç modernleşme’ örneği olarak tanımlanan Osmanlı İmparatorluğu da XVIII. yüzyıldan itibaren hızla zemin kaybedip, yok oluşa sürüklenmiştir. Osmanlı’nın özellikle son yüzyılını, bu yok oluşa karşı acil çözümler üretmeyi amaçlayan politikalar şekillendirmiştir.

Ziya Gökalp, 1876 ile 1924 yılları arasındaki yaşamında hem Osmanlı’daki çözümlüşün yarattığı bunalımlara, hem buna eşlik eden büyük toprak kayıplarına, hem de monarşiden meşrutiyete ve meşrutiyetten Cumhuriyet’e geçişin çalkantılı siyasal koşullarına tanıklık etmiştir. Fikirlerini de sürekli yeni bir değişim gerekliliğinin ortaya çıktığı bu atmosferde üretmiştir. Siyasal ve toplumsal yaşamdaki bu hızlı dönüşümlere bağlı olarak Gökalp de zaman zaman fikirlerini revize etmiş, ortaya çıkan yeni sorunlar için yeni çözümler üretmeye çalışmıştır. Gökalp düşüncesinin vardığı son nokta ise, içinde bulunduğu konjonktürün de etkisiyle, çağdaşlaşma odaklı bir Batıcılık ile kültürel Türkçülüğün sentezi olan ve Gökalp’in ‘yeni hayat’ olarak adlandırdığı siyasal paradigma olmuştur.

Bu paradigmanın esasını bir an önce uluslaşma ve modernleşme hedefi oluşturmaktadır. Bu bağlamda Gökalp Osmanlı’yı artık ömrünü tamamlamış bir devlet olarak tanımlamakta; onun karşısına ise yüzünü halk kültürüne dönmüş modern bir uluslaşma idealini koymaktadır. Bu dönemde Gökalp’in

ve içinde bulunduğu İttihat ve Terakki kadrolarının temel amacı, Batı tahakkümü ve sömürsünden kurtulmak ve Batı'da şekillenen yeni dünya düzenine eşit koşullarda katılmaktır. Bu amaç, dönemin siyasal aktörlerine iki önemli görev yüklemiştir. Bunlardan ilki, ulus-devletlerden oluşan bu yeni düzene bağımsız ve eşit bir devlet olarak katılmak; ikincisi ise sanayileşmiş bir ulusal ekonomi inşa ederek, Batı kapitalizmine eşit bir özne olarak eklenmektir.

Bir yandan ulusal siyasi birliği kurmayı bir yandan da yeni ekonomik sisteme eklenmek için modern bilim ve teknolojilere erişmeyi gerekli kılan bu ikili görev, Gökalp düşüncesindeki kültür-uygarlık ayrımının da temelini oluşturmuştur. Gökalp için burada Türk kültürü ulusal amaç ve idealleri ifade ederken, Batı uygarlığı ise çağdaşlaşmak için gerekli araçları ifade etmektedir. Buna göre Türk kültürünün 'biricikliği' üzerinden uluslaşma sağlanırken, Batı uygarlığının ürettiği bilim ve teknoloji üzerinden de çağdaşlaşma sürecine kapılar açılacaktır. Böylece Batı'nın baskınlığı karşısında ortaya çıkabilecek bir asimilasyona karşı, Türk kültürü ve geleneksel öğeleri korunduğu gibi, Batı'nın teknik üstünlüğü ve ekonomik sömürgeciliğine karşı da yine Batı'dan alınan bilim, teknik ve yöntemlerle karşı konulacaktır.

Gökalp'in kültür-uygarlık bağlamında yaptığı bu ayrım, uluslaşma ve modernleşme bağlamında önemli bir görev yüklediği eğitim ve öğretim ayrımına da yansımıştır. Burada kültürle ilişkilenen eğitim uluslaşmanın kaynağı; uygarlıkla ilişkilenen öğretim ise çağdaşlaşmanın kaynağı olarak işlevselleştirilmiştir. Bu sınıflandırma aynı zamanda eğitim ve öğretim süreçlerine kaynaklık edecek bilimlerin de kategorize edilmesine neden olmuş; beşeri ve sosyal bilimler kültürel uluslaşmanın kaynağı olarak tanımlanırken, doğa bilimleri çağdaşlaşmanın ve ekonomik kalkınmanın temeli olarak görülmüştür.

Bu genel perspektif doğrultusunda bu çalışmada ilk olarak; Gökalp düşüncesinde Türkçülük ideolojisi bağlamında gelişen uluslaşma düşüncesinin tarihsel ve kuramsal çerçevesi analiz edilecek; ayrıca bu düşünceyi temellendiren Durkheim sosyolojisi ile Alman romantizminin Gökalp'e nasıl bir teorik yaklaşım kazandırdığı ele alınacaktır. Ardından Gökalp'in ulus inşasında merkezi bir rol atfettiği eğitime hangi anlam, amaç ve görevleri yüklediği irdelenecektir. Son olarak; Gökalp'in beşeri ve sosyal bilimleri uluslaşma ve ulusal eğitim bağlamında nasıl anlamlandırdığı ve ne tür görev ve amaçlarla işe koştuğu çözümlenecek, ayrıca bu kapsamda uluslaşmanın kaynağı olarak gördüğü dil, edebiyat, tarih, sanat, ahlak din, iktisat, hukuk gibi bilimleri nasıl içeriklendirdiği tartışılacaktır.

Gökalp'te Uluslaşma Düşüncesinin Tarihsel ve Kuramsal Çerçevesi

Ziya Gökalp, II. Meşrutiyet döneminden Cumhuriyet'in kurucu yıllarına uzanan tarihsel süreçte, ulus-devletin ve bunun temel bir unsuru olan ulusal eğitimin inşa edilmesinde görüşleri oldukça etkili olan düşünürlerden biridir. Gökalp'in ve kuşağının fikirlerinin oluşumunda, Osmanlı'nın son dönemlerindeki gelişmelere ve adım adım yıkılışına tanıklık etmeleri belirleyici olmuştur.

Osmanlı, XVIII. yüzyılın başlarından itibaren değişen dünya koşulları karşısında varlığını sürdürmekte zorlanmaya başlamış; kabullenme süreci uzun sürse de Ülken'in (1992: 20) ifadesiyle modernleşmek "iki şıkkı olmayan bir durum" haline gelmiştir. Bu bağlamda Osmanlı yöneticileri devletin bekası için Tanzimat öncesinde askeri alanda, Tanzimat döneminde ise ağırlıklı olarak bürokratik alanda bir dizi modernleşme çabasına girişmiştir. Ancak XIX. yüzyılın sonlarına gelindiğinde, çoğu zaman kurumsal düzenlemelerle sınırlı kalan bu reform çabalarının yetersiz olduğu görülmüştür. Çünkü Batı modernizminin ve kapitalist üretim biçiminin Osmanlı sınırlarına kadar nüfuz eden bir zorlayıcılığa dönüşmesi, yarı-sömürgeleşmenin kapılarını aralamış; devlet başta ekonomi, sınai teknoloji ve bilimler olmak üzere birçok alanda Batı'ya bağımlı hale gelmiştir.

Timur'a (2010: 177) göre Osmanlı ile Batı arasında makasın böylesine açılmasının iki temel nedeni vardır: İlki Batı'da Rönesans'tan itibaren gerçekleşen kültür devriminin Osmanlı'da gerçekleşmemiş olması; ikincisi Osmanlı'da kapitalizm öncesi üretim ilişkilerinin donmuş kalıplarının kırılmamış olması ve buna bağlı olarak da sanayileşmenin ve ulusal burjuvazinin ortaya çıkmamasıdır. Böylece tüm bunlara eşlik edecek olan ulus-devletleşme süreci de gerçekleşmemiştir. Bunun doğal sonucu olarak eğitim ve kültür alanında da bir bütünleşmeden çok, parçalanmışlık söz konusudur. Özellikle Tanzimat döneminde açılan modern mektepler ile medreseler arasında önemli bir epistemolojik ayrışma yaşanmış; ayrıca buna bir de yabancı okullar ayrımı eklenmiştir. Böylece Ülken'e göre (1992: 48) Doğu ile Batı, eski ile yeni uzun süre hiçbir senteze ulaşmadan yan yana yaşamış ve bu ikilik Türk toplumunun en buhranlı sorunu haline gelmiştir. Bu durum, Batı'da sanayileşmeyle birlikte ortaya çıkan ulus-devletler ve bununla koşut olarak gelişen ulusal, laik, türdeş bir pedagoji karşısında, Osmanlı'da gittikçe farklılaşan, hatta toplumun uluslaşması önünde ciddi bir engel olarak görülen eğitim sistemini yaratmıştır –ki Gökalp açısından ülkenin en önemli sorunu, zihinsel ve kültürel zıtlıkları gidermek yerine besleyen bu eğitimidir (Doğan, 2024: 38).

Gökalp, eğitim ve kültür alanındaki bu parçalanmışlığı uluslaşmayı engelleyen bir faktör olarak görürken, diğer yandan devam eden askeri yenilgiler ve toprak kayıpları ulus-devletin coğrafi, hukuksal ve toplumsal sınırlarını da çizmeye başlamıştır. Bu bağlamda ülkenin kurtuluşu için öne sürülen Osmanlıcılık, İslamcılık, Türkçülük, Batıcılık akımları etrafındaki tartışmaların yönü de giderek netleşmiş; ideolojik hat, Osmanlıcılıktan Türkçülüğe doğru evrilmiştir. İlk olarak imparatorluk halklarını bir arada tutmayı hedefleyen Osmanlıcılık ideolojisi, Avrupa'daki toprakların tamamına yakınının Balkan Savaşlarında kaybedilmesiyle söylem zeminini yitirmiştir. Ardından I. Dünya Savaşı sırasında Müslüman bölgelerde ortaya çıkan Osmanlı karşıtı ayaklanmalar İslamcılık ideolojisinin sönümlenmesine neden olmuştur. Böylece geriye ulusçuluk ya da büyük oranda Gökalp'in formüle ettiği Türkçülük ideolojisi kalmıştır. Dolayısıyla gelinen tarihsel aşamada, hem emperyalist paylaşım savaşının yarattığı basınç hem de kaybedilen topraklarla birlikte teritoryal bir uluslaşmanın zemininin az çok ortaya çıkması, dönemin siyasi aktörleri açısından ulus-devlet fikrini en güçlü seçenek haline getirmiştir.

Böylece Türkçülük düşüncesi ve bunun dönemin konjonktüründeki ifadesi olan ulus-devletleşme süreci, artık "imparatorluktan çok Türkleri kurtarmanın" gerekli hale geldiği görüşü üzerinden yükselmiştir (Tunaya, 1988: 433). Devletin tüm kurumlarıyla kriz yaşadığı bu dönemde, yine Türkçü çevrelerden gelen Ahmet Ağaoğlu'na (2020: 15) göre, İttihat ve Terakki'nin düşünce ve icraat bağlamında ortaya koyduğu tüm atılımlar Gökalp'in fikirlerinin ürünü olarak ortaya çıkmıştır. Gökalp, 'yeni hayat' olarak kavramsallaştırdığı yeni bir siyasal paradigmayla kültürel, ekonomik ve siyasal bütünleşme için ihtiyaç duyulan yeni bir hukuk, yeni bir ekonomi, yeni bir eğitim, yeni bir ahlak, yeni bir aile, yeni bir sanat gibi önerileriyle yeni bir toplumsallaşmanın çerçevesini çizmeye çalışmış; nihai kurtuluşun ancak uluslaşma temelinde örgütlenebileceğini ileri sürerek, karşı karşıya kalınan sorunlar için bu kapsamda çözümler üretmeyi hedeflemiştir.

Bu çözümleri üretirken birçok Osmanlı-Türk aydını gibi Gökalp'in de en önemli motivasyon kaynağı, modernleşerek Batılı emperyalist devletlere karşı hayatta kalabilmektir. Çünkü Gökalp'e (1982: 151-154, 170) göre Avrupa'daki gelişmelere ayak uydurulmazsa, Batılı devletler Türkiye'yi sömürge ve pazar haline getirecek; Türkler Avrupalıların çiftliklerinde, fabrikalarında çalışan işçiler haline gelecektir. Dolayısıyla özellikle ekonomik esaretten kurtulmak için Batılı tarzda bilim, teknik ve sanayinin geliştirilmesi gerekmektedir. Bununla birlikte çoğu ulus kuramcısı gibi Gökalp açısından

da modernleşme salt ekonomik ve teknik dönüşümle ilgili değildir, aynı zamanda uluslaşmak anlamına gelmektedir. Nitekim Gökalp'e (1992: 78-79) göre ulus ruhu hangi toplumda ortaya çıktıysa orada büyük bir ilerleme ve gelişme yaşanmış; siyasi, ekonomik, hukuki, ahlaki, dini, felsefi, estetik alanların hepsinde bir canlanma ve yükselme başlamış; sömürge olma tehlikesi ortadan kalkmıştır.

Bu bağlamda Durkheimci bir perspektifi benimseyen Gökalp'e (1976a: 39-40) göre uluslaşmak zaten artık tarihsel bir zorunluluk, hatta bir doğa yasası haline gelmiştir. Çünkü toplumsal evrimin son ve en ileri aşaması, yeni bir dayanışma biçimi olarak ulusları ortaya çıkarmıştır. Bu yeni dünya düzeninde sonsuz hayata sahip olacak devletler de topluluklardan değil milletlerden oluşmaktadır. Milletlerin yükselişi karşısında imparatorlukların çökmesi kaçınılmazdır. Dolayısıyla mevcut şartlarda Osmanlı'nın parçalanması engellenemeyeceği gibi, Türkiye toplumunun varlığını sürdürebilmesi de bir ulusal kimlik edinmesine bağlı hale gelmiştir. Bu nedenle Türkçülük ilerici bir toplumsal dönüşümün yanı sıra ekonomik ve siyasi bağımsızlığın da ön koşuludur. O halde Osmanlıcı kozmopolitizmin de İslamcı ümmetçiliğin de tarihin bir parçası olduğu artık kabul edilmelidir. Üstelik Gökalp'e (1980: 28) göre her ne kadar geçmişte "biz Türk milleti" mefhumu bulunmasa da artık Türklere de bu bilinç ortaya çıkmaya başlamıştır.

Gökalp, Türkçülüğü böylesi bir gerekçelendirmeye öne sürerken, 'Türkçülük'ün ne olduğunu ve Türkçülüğün esası olan 'millet' kavramından ne anladığını da birçok yazısında açıklamıştır. Gökalp'e (1977a: 50) göre Türkçülük, Türk kültürünü ve Türk milletini yükseltmek demektir. Ümmet düşüncesinin ve saltanat yönetiminin çözülmeye başlamasıyla pusulasız kalan toplumu, tarih ve kültür bağlarıyla yeniden güçlendirmek, gençleri de bu yeni idealler doğrultusunda eğitmek demektir (Gökalp, 1976a: 73-74). Ülkedeki birbirine zıt eğitim kurumlarını, hukuk ve ahlak sistemlerini, yazı ve konuşma dillerini, aydın ve halk sınıfları arasındaki ayrışmaların yarattığı ikilikleri ortadan kaldırmak, bu ikiliklerden doğan bunalımlara son vermek demektir. Kısacası Türkçülük, Türk kültürü üzerine kurulacak 'yeni hayat' demektir (Gökalp, 1992: 260-261, 275).

Gökalp'in Türkçülüğü açıklarken öne çıkardığı kültür vurgusu, 'millet'in ne olup ne olmadığı bağlamındaki görüşlerinde de ortaya çıkmaktadır. "Sosyoloji bilimi bize tam bir toplumun millettten ibaret olduğunu, milletin de aynı kültüre sahip fertlerin toplamı bulunduğunu gösterdi. O halde bizim de milletimizin sınırları ne devletin, ne ümmetin, ne de ırkın sınırlarıyla

kısıtlı değildi. Millet, bu zümrelerden büsbütün başka bir şeydi; yani bir kültür zümresinden ibaretti” sözleri, Gökalp’in bu bağlamdaki görüşlerini özetlemektedir (1992: 289). Görüldüğü üzere Gökalp düşüncesinde ‘millet’ kavramının ırkla, kan bağıyla, coğrafya ile ya da dinle ilgisi yoktur. Milleti oluşturan; eğitimde, kültürde, duygularda birlikteliktir. Dolayısıyla millet olmanın koşulu; aynı eğitimi alarak, ortak bir dile, dine, ahlaka, estetik duygulara, ortak ideallere; kısacası ortak bir kültüre sahip olmaktır. Gökalp için Türkçülük de bu ortak kültürü arama ihtiyacından doğan bir düşünce sistemidir (Gökalp, 1982: 227-228).

Yahya Kemal’in (2006: 11) “Gökalp’in fikirlerini duyduğumda, onun iki yüzyıl önce Almanya içinde Almanlığı keşfeden Leibniz gibi, Osmanlı İmparatorluğu içinde Türklüğü keşfeden bir adam olduğundan şüphelendim” sözleriyle tanımladığı Gökalp, sıkça Alman örneğini de referans göstermiştir. Gökalp’e (1992: 290) göre Almanya’da ulusal birlik öncelikle kültür birliği üzerine inşa edilmiş; kültür birliği tamamlandıktan sonra ekonomik birlik ve siyasi birlik gerçekleşmiştir. Dolayısıyla Türklerin de diğer aşamalara geçebilmeleri için öncelikle kültürel birliklerini tamamlamaları gerekmektedir. Berkes’e (2015: 214) göre Gökalp’in Türkçülük ile ilgili öne sürdüğü bu düşünceler son kertede “Osmanlı milleti”, “İslam ümmeti” ve “Turan milleti” düşüncelerinden tamamen ayrılarak, bilimsel ve çağdaş anlamına en uygun olan “ulus” tanımına ulaşmıştır. Nitekim İttihat ve Terakki programında önemli bir yer tutan Türkçülük düşüncesinin çoğu zaman Batılılaşma ve laiklikle bir arada kullanılması (Tunaya, 1960: 48), Gökalp’in düşüncelerini ulus-devletleşme süreçlerinin öne çıktığı çağdaş siyasal bağlamla ilişkili hale getirmekte; milleti, ulusal egemenlik ve yurttaşlık gibi dönemin ilerici, hatta devrimci kabul edilen siyasal kavramlarıyla ilişkilendirmektedir. Bu bağlamda Gökalp uluslaşmayı çağdaşlaşmanın/modernleşmenin bir parçası ve gereği olarak tanımlamakta, ikisini birbirini besleyen ögeler olarak konumlandırmaktadır.

Gökalp’in (1977b: 690), “Türkçülük demek, Avrupa medeniyeti içinde bir Türk harsı vücuda getirmektir” sözleri, sonunda varmak istediği noktayı tüm açıklığıyla ortaya koymaktadır. Bu doğrultuda temel amacı, toplumun kültürel özgünlüğünü ve ulusal bağımsızlığını koruyarak Batı uygarlığına eşit koşullarda dâhil olmasıdır. “Savunmacı modernleşme” (Parla, 1993: 19) olarak da tanımlanan bu siyasal pozisyon, Gökalp düşüncesinde kültür ile uygarlık arasında net bir ayırım yapan, böylece ulusal olanla olmayanı birbirinden ayırıştıran ve Batı’dan alınacakları doğa bilimleri ve teknolojiyle sınırlandıran bir kuramlaştırma biçimini ortaya çıkarmaktadır. Bu formülasyon, uluslaşma ve sanayileşme konusunda gecikmeli bir dönüşüm yaşayan

ve Batı Avrupa karşısında savunmacı bir tutum benimseyen Almanya örneğinde olduğu gibi, ulusal kültürün özgünlüğünün uluslararası olandan ayrıştırılması ve biricikliğin önüne çıkarılmasına dayanan bir romantizmi de içermektedir.

Bu bağlamda altı çizilmesi gereken önemli bir konu, Gökalp'in uluslaşmayı toplumsal evrimin zorunlu bir sonucu olarak tanımlarken Durkheim sosyolojisini izlediği; ancak ulus inşası ve bunu temellendirmek için öne sürdüğü kültürel ulusçuluk açısından Alman romantizminin ilkelerini benimsediğidir (Doğan, 2024: 94). Örneğin Alman romantizminin temsilcilerinden Herder, her ulusun kendi içinde, kendi mükemmelliğine ve biricikliğe sahip olduğunu; bir kültürün başka bir kültüre üstün olamayacağını; uluslararası alanda değerli olanın da bu kültürel farklılıklar olduğunu vurgulamakta; ulus düşüncesini toplumun kültürel olarak kendini var etmesine dayandırmaktadır (Herder, 1965: 162-170). Gökalp'in de benzer bir izleği takip ederek, kültürü özerk bir yere, toplumların özgün alanına bırakırken, uygarlığı tüm ulusların birikimine ve karşılıklı etkileşimine bağladığı görülür. Böylece ulusal kültür toplumun manevi yanını, belki daha romantik bir ifadeyle 'milli ruh'unu oluştururken, uygarlık ise tüm insanlığın maddi yanını, yani ortak bir üretim ve birikime dayanan bilgi sistemlerini, bilimsel ve teknik gelişmeleri içerir. Bir anlamda kültür duyguları, uygarlık akli temsil eder. Kültür daha kendi içine kapalı bir alanı ifade ederken; uygarlık, ulusal kimlik ve bağımsızlıklarını korumak koşuluyla ulusların bir arada ve işbirliği içinde yaşadığı açık ve eşitlikçi bir alanı betimler (Doğan, 2024: 98).

Kültür-uygarlık arasında yapılan bu ayırmda ulus inşası açısından en kritik sorun ise ulusa temel olacak kültürel bağların nasıl tespit edileceği ya da oluşturulacağıdır. Gökalp bu bağlamda romantizmin bir kılavuz olarak benimsenebileceğini belirtmiş; *Türkçülüğün Esasları*'nda romantizmi insanlık tarihindeki ilerici adımlardan biri olarak tanımlayarak, 'millet' haline gelebilmek için nasıl bir işlev göreceğini açıklamıştır. Örneğin nasıl ki Alman romantizmi açısından uluslaşmanın başlıca öğeleri; dil birliği, tarih birliği, kültür birliği (Aydın, 2000: 76) ise Gökalp de ulusal-kültürel temellerin halkın dili, edebiyatı, tarihi ve gelenekleri üzerinden oluşturulabileceğini düşünmüş; bunun için halka doğru gitmenin, halktan ilham almanın gerekliliği üzerinde durmuştur (Ağaoğlu, 2020: 40). Gökalp'e (1976a: 143) göre Avrupa'da Shakespeare, Rousseau, Goethe gibi romantik düşünürler, hem içinde buldukları dönemin eğitimini almışlar hem de eski Yunan-Latin eserlerini incelemişlerdir. Böylece her biri kendi milleti için

ulusal, çağdaş, belli bir olgunluğa ulaşmış eserler üretmiş; milletin kültürel temelini oluşturmuşlardır. İşte Türkçülüğün programı da bu doğrultuda yürütülmelidir. Bu yapıldığında, Türklerin 'yeni hayat'ı da hem antik geçmişin yüceltilmiş bilgisi üzerine hem de bugünün gereksinimleri üzerine kurulacaktır –ki burada geçmişi kültürle, bugünü ise çağdaş uygarlıkla özdeşleştirmek olanaklıdır.

Alman romantizminin Gökalp düşüncesine kattığı diğer bir yönetsel kavrayış ise ortak kültür üzerine inşa edilecek bir uluslaşmayı sağlamak için, beşeri ve sosyal bilimler ile doğa bilimlerinin farklı işlevselliklerle tanımlanması ve bu bağlamda metodolojik yaklaşım olarak da birbirlerinden farklılaştırılmalarıdır. Örneğin yine Herder'e göre her toplumun, her çağın kendine özgü bir tinsel yaşamı ve bu yaşam tarzına şekil veren hukuksal, politik, ekonomik kurumları ve tüm bunlara sirayet eden ahlaki, dinsel, estetik ilke ve değerleri vardır. Tüm bunlar sadece o toplum için geçerlidir (Herder, 2020: 417-418, 468-469). Bu nedenle sosyal bilimlerde doğa bilimlerinde olduğu gibi her şey bir genellik ve yasallık içinde ele alınamaz. Bu da tarihsel-toplumsal gerçekliği ele alan sosyal bilimler ile doğa bilimlerinin yöntemi arasında kesin bir ayırım yapmayı gerektirir (Özlem, 1996: 23). Herder'in yaptığı bu ayırım, aslında bir ideolojik konumlanışa işaret etmektedir –ki Gökalp'in de benzer bir konumlanışı benimsediği söylenebilir. Bu ideolojik yaklaşımın altında yatan neden, yine kapitalistleşme ve uluslaşmada gecikmeli bir dönüşüm yaşayan toplumların 'savunmacı' tutumudur.

Bu savunmacı tutumu, Wallersteinci bir perspektifle anlamlandırmak olanaklıdır. Wallerstein'e (2013: 76-77) göre XIX. yüzyılda merkez kapitalist ülkelerde ortaya çıkan sosyal bilim paradigması, toplumla ilgili çözümlenmelerinde doğa bilimlerine benzer evrensel yasalara varma iddiasında bulunarak (nomotetik), çevre ülkeleri kendi tarihsel gerçekliği üzerinden tanımlamış (gelişmemiş/gelişmekte olan vb.) ve bunu bilimselliğin de ötesinde bir ideolojiye dönüştürmüştür. Bu ideolojinin ülkeler arasında hiyerarşik bir ilişki üretmesi ve bu hiyerarşiyi diğer ülkelere hegemonik olarak dayatması, karşıt bir ideolojinin ortaya çıkmasını tetiklemiştir. Evrensel bilgi karşısında yerelin bilgisini esas alan, toplumların özgünlüklerine odaklanan, dolayısıyla toplumun açıklanmasında yasa benzeri ilkeleri reddederek göreliliği benimseyen bu yaklaşım (idiografik), sosyo-kültürel bağlamı dikkate almaksızın yapılacak olan değerlendirmelerin, toplumsal olanı temsil etmeyeceğini ileri sürerek kültür incelemelerini özerkleştirmiştir (Wallerstein, 2003: 80).

Yarı-sömürge haline gelmiş bir toplumun aydını olarak Gökalp'in de benzer bir yaklaşımı benimsediği; Batılı sosyal bilimlerin genelleyici ve sınıflandırıcı tanımlarının dışına çıkan, kendini ulusal-kültürel farklılıkları ile var eden bir Türkiye toplumunu hedeflediği söylenebilir. Nitekim Gökalp de kültürel göreliliği 'milli ruh'un ortaya çıkarılması ve 'milli bağımsızlık'ın elde edilmesi için zorunlu bir adım olarak görürken; beşeri ve sosyal bilimleri de bazen ulusal değerleri arayan ve bulan, bazen bu değerleri yeniden düzenleyen ve tanımlayan ve bazen de en baştan üreten bir bilgi türü olarak işlevselleştirmiştir. Böylece hem kendi 'toplumsal gerçekliği'ni üretmeye hem de bu gerçekliği eğitimin temeli yapmaya yönelmiştir (Doğan, 2024: 133).

Ulus İnşasının Temeli Olarak “Eğitim”in Anlam, Amaç ve Görevleri

Gökalp'in toplumsal gerçeklik ile doğabilimsel gerçeklik arasında yaptığı ayırım, yukarıda değinilen kültür-uygarlık ayırımının temel eksenlerinden birini oluşturmaktadır. Kültür-uygarlık ayırımı, bir anlamda Gökalp'in Türkçülük ile Batıcılığı sentezlediği toplumsal idealizminin (içtimai mefkûrecilik) kuramsal ifadesi niteliğindedir. Bu kuramlaştırma biçimi aynı zamanda kültürün, yani ulusa temel olacak bilginin aktarılacağı eğitim süreçleri ile evrensel doğa bilimlerinin öğretileceği öğretim süreçlerinin ayrıştırılmasının da zeminini yaratmaktadır. Böylece Gökalp 'maarif'i eğitim ve öğretim olarak ayırarak, her birini farklı anlam ve amaçlarla ilişkilendirmekte; ulusal gereksinimlerle çağdaş dünyanın gereksinimlerini kendince dengeli bir biçimde bir araya getirmeye çalışmaktadır. Bu ayırmada eğitim bireyleri kültürle, yani milli bilgilerle donatarak sosyal-kültürel çevreleriyle uyumlu hale getirip, onların manevi yönlerini güçlendirirken; öğretim ise bireyleri doğa bilimleriyle donatarak uluslararası çevreyle ilişkilendirmekte ve onların maddi yönlerini güçlendirmektedir (Gökalp, 1992: 172-173). Bu kapsamda Gökalp'in beşeri ve sosyal bilimlere yüklediği anlam da özellikle ulus inşasında merkezi bir rol atfettiği 'eğitim' alanıyla ilişkilidir. Bu nedenle burada kısaca eğitime yüklediği anlam, amaç ve görevlerin irdelenmesi yararlı olacaktır.

Gökalp açısından bir toplum için en yararlı bilgi, ulusal-kültürel bilgi birikimidir. Çünkü ancak bu bilgi, ulus-devletleşmenin ilk adımı olan kültürel birliği yaratacak ve türdeş olmayan bir topluluğu ortak bir kimlik etrafında bütünleştirecektir. Bu bütünleşmeyi sağlayacak en önemli araç ise 'maarif'in eğitim (terbiye) kısmıdır. Bu bağlamda Gökalp nasıl ki uluslaşmayı toplumsal gelişme yasasının zorunlu bir sonucu olarak görüyorsa, ulusal eğitimin de artık zorunlu hale geldiğini düşünmektedir. Gökalp'e (1992: 52) göre bu yeni aşama, ulusların bağımsızlığını ve kültürel özerkliğini kazandığı;

başına ‘milli’ sıfatı eklediği dil, edebiyat, ahlak, iktisat, hukuk, sanat vb. alanlarda kendi bilgi sistemlerini ürettiği ve bu bilgi sistemleri üzerine ‘milli eğitim’lerini inşa ederek, ulusal kültürle aşılınmış çağdaş dünya insanlarını yetiştirdiği bir tarihsel süreçtir. Bu perspektif doğrultusunda Gökalp’in de eğitime yüklediği anlam, tam da Anderson’un (1995: 20) ifade ettiği ‘ulus’ tanımıyla ilişkilenebilir; birbirlerini tanımayan, görmeyen her bir yurttası, ortak duygu ve düşüncelerle birbirine bağlayan ve onları bir ‘ulus’ haline getiren bir aygıt olarak işlevselleştirilmektedir. Dolayısıyla eğitim; ülkenin en ücra noktasında yaşayan bireyi dahi, bir dile, bir kültüre, bir tarihe, bir ekonomiye, bir geleceğe ve ideale bağlayacak; henüz ulus niteliği kazanmamış insan yığınlarını ulusa dönüştürecek bir politik amaç üzerinden yapılandırılmaktadır (Doğan, 2024: 17).

Elbette bu fikirler Gökalp’e özgü değildir. Avrupa’daki uluslaşma hareketlerinin hemen hepsinde kamusal, zorunlu, türdeş eğitim ulus-devletleşmenin temeli olarak görülmüştür. Örneğin 1880’lerde Fransa eğitim bakanı olan Jules Ferry, “Fransız ulusunu ilköğretim öğretmenleri yarattı” diyerek, eğitimin ulus-devletin temellendirilmesindeki önemine dikkat çekmiştir (Timur, 2012: 157). Gökalp’in eğitime dair fikirlerinin oluşumunda ise hem Durkheim sosyolojisinin hem de yine Alman romantizminin önemli bir etkisi vardır. Durkheim’in görüşleri eğitimi toplumsal ahengin ve işbölümünün yaratılması bağlamında işlevselleştirirken, Alman romantizmi ise özellikle ulusal-kültürel bütünleşmenin nasıl yaratılacağına odaklanmaktadır. Ancak sonuç olarak her ikisi de bir uyum, düzen ve türdeşlik arayışına yanıt üreterek, Gökalp’in eğitim düşünceleri üzerinde belirleyici olmuştur.

Örneğin Durkheim’a (2016: 8) göre toplum ancak üyeleri arasında bir türdeşlik olursa hayatta kalabilmektedir. Bu nedenle eğitimin kolektif yaşam için gerekli olan aynılıkları çocuğun ruhunda sabitlemesi, ulusal fikir ve değerleri çocuğa aşılması gerekir. Benzer biçimde Gökalp açısından da eğitim homojen toplum ve kolektif bilinç inşasının merkezinde yer almaktadır. Nitekim Gökalp (1981: 150) eğitimi, bir toplumda yetişmiş neslin, henüz yetişmeye başlayan nesle düşünce ve duygularını aşılması; dil, din, ahlak, estetik, hukuk, iktisat vb. alanlardaki kültürel değerlerini onlara kazandırması süreci olarak tanımlamaktadır. Bu bağlamda eğitim toplumun üyelerini kendine benzetip, bireyin ulusal kültüre uyumunu sağlarken, aynı zamanda ulusal olmayan alışkanlıklarından da arınma sürecidir. Gökalp’e (1981: 56, 150) göre bireye ‘insan’ özelliğini veren şey, tam olarak bu süreçtir -ki bu durumda bireyin kendini bilmesi toplumu bilmesine bağlı hale

gelmektedir. Bu nedenle bireyin düşünce ve davranışları toplumun kültürel sınırları içinde belirlenmeli, her bir kültürel öge, bireyi topluma bağlı hale getirecek tutkal görevi görmelidir. İşte Gökalp'in eğitime yüklediği temel amaç da budur.

Gökalp'e (1981: 150) göre birey hangi toplumun eğitimini alırsa, kendini o topluma ait hissetmekte ve o toplumun ideallerine adamaktadır. "Türk çocuğu da Türk milletinin içinde yaşayacaksa, Türk milletinin kültürüne göre terbiye edilmelidir" (Gökalp, 1992: 43). Nasıl ki Durkheim sosyolojisinde birey karşısında toplum her zaman öncelikli ise Gökalp düşüncesinde de birey karşısında millet önceliklidir ve eğitim süreçlerinde ulusal-toplumsal amaçlar her zaman bireysel amaçların üzerindedir. Bu bağlamda "Eğitimin amacı nedir? Birey mi, yoksa millet mi?" sorusunu "sosyologlara göre millet, psikologlara göre ise bireydir" şeklinde yanıtlayan Gökalp (1992: 46), atomize bireylerden oluşan bir toplum yerine, kaynaşmış homojen bir topluma zemin oluşturacak eğitimi tercih ettiğini birçok kez vurgulamıştır.

Yukarıda Gökalp'in eğitim görüşleri üzerinde Durkheim sosyolojisinin yanı sıra Alman romantizminin de etkili olduğu belirtilmişti. Bu bağlamda özellikle Fichte önemli bir isimdir. Ergün'e (1996: 198) göre zaten II. Meşrutiyet döneminde "Almanya'nın doğuş şeklini, eğitim ve öğretmenler vasıtasıyla Fransız baskısından nasıl kurtulduklarını, Fichte'nin (1762-1814) 'Alman Milletine Nutuklar'ını, gazete ve dergi okuyanlar içinde bilmeyen hemen hemen yok gibidir." Gökalp'in düşünsel çizgisinde de Fichte'nin özellikle 'milli eğitim' bağlamındaki fikirlerinin izini bulmak mümkündür. Fichte adı geçen eserinde, öncelikle eğitimin 'milli' sıfatını taşıması gerektiğini savunmuştur. Fichte'ye (2011: 133-134) göre Alman ulusunu ayağa kaldırmanın tek yolu ulusal eğitimi kurmak; böylece ortaklaşmış bir eğitimle tüm yurttaşları ortak bir ideal etrafında birleştirmektir. Çünkü Fichte açısından Alman uluslaşmasının henüz gerçekleşmemiş olmasının en önemli nedeni, halkın büyük kısmının eğitimden mahrum bırakılmasıdır. Gökalp'in de ulusal birliği kurmak ve toplumsal-ekonomik çöküşten kurtulmak için eğitime benzer bir amaçsallığı yüklediği; ortak ulusal idealler ve ortak bir gelecek için 'milli eğitim' olarak tanımladığı, tüm topluma yayılmış, eşit kamusal eğitimi savunduğu görülmektedir.

Nitekim Gökalp'e (1976b: 68) göre Türkçülüğün eğitim açısından ilk hedefi, eğitimi 'milli' kültürle ve çağdaş dünyayla uyumlu hale getirmektir. İkinci hedefi ise "millilik ve modernlik özelliklerini taşıyan" bu eğitimi tüm Türklere yaygınlaştırmaktır (Gökalp, 1992: 326). Ancak bu koşullarda "ruhen

ve fikren mütecanis bir millet” haline gelinecektir ki bunun da ilk adımı “maarifimizi ve pedagojimizi birleştirmektir” (Gökalp, 1976a: 63). Böylece Gökalp, Tevhid-i Tedrisat’ın da esasını oluşturacak ortaklaşmış bir eğitimi, ulusun üyesi olacak tüm yurttaşlar için hem bir görev hem de bir hak olarak tanımlamaktadır. Berkes’e (1975: 94) göre Gökalp bu düşünceleriyle eğitimin sadece pedagojiden ibaret olmadığını, salt çocuk eğitme sanatı anlamına gelmediğini ifade etmekte; kullanışlı bir araç olarak üstleneceği çok daha önemli amaçlarının olduğunu altını çizmektedir. Kuşkusuz bu amaçlardan en önemlisi, yukarıda birçok kez ifade edildiği üzere uluslaşma istencidir. Bu istencin hayata geçirilmesinde Gökalp için temel bir kaynak olarak görülen beşeri ve sosyal bilimlerin hangi anlam, amaç ve beklentilerle işe koşulduğu aşağıda tartışılacaktır.

Ulusun ve Ulusal Eğitimin Kültürel Kaynakları: Beşeri ve Sosyal Bilimler

Gökalp siyasal devrimi tamamlayacak ve ayakta tutacak asıl gücün sosyal devrim olduğunu düşünmektedir. Çünkü Gökalp’e (1992: 261-263) göre siyasal devrim daha çok kurumsal bir dönüşüme karşılık gelirken; sosyal devrim, siyasal devrimin esas aldığı fikir ve normların tüm topluma yayılması sürecidir ki, bu da yüzyıllardır süregelen zihinsel alışkanlıkların, kimlik tanımlarının sökülüp atılması, yerine yenisinin konması demektir. Gökalp’in teorisini oluşturmaya çalıştığı sosyal devrimi tanımlayacak ana eksen ise ulusal bilincin yaratılması, topluma ulusal bir karakterin aşılmasıdır. Ancak Gökalp açısından bu bağlamdaki en kritik eksiklik, ulusal kültüre ve eğitime kaynaklık edecek ulusal bilgi sisteminin henüz oluşturulmamış olmasıdır. Örneğin ülkede hukuk dersi altında Fransız hukuku ve İslam hukuku okutulurken; iktisat dersi altında İngiliz ya da Fransız ekonomisinin dayandığı esaslar okutulmaktadır. Keza edebiyatta halkın içinden doğmuş kaynaklar göz ardı edilirken, farklı uygarlıkların eserleri taklit edilmektedir (Gökalp, 1992: 178-179). Hal böyleyken Gökalp için ortak bir bilme biçimi ve ulusal idealler geliştirmek de olanaklı değildir.

Oysa Gökalp’e göre toplumun içinde bulunduğu var olma savaşında en değerli bilgi, ulusal bütünleşmeyi ve dayanışmayı sağlayacak bilgidir. Başta dil, edebiyat, tarih, iktisat, hukuk, ahlak, din, sanat gibi alanları içeren bu bilgi, ulusal kimlik oluşumunun temel dinamiği ve ilk kaynağıdır. Bu nedenle bu bilimlerin içeriğinin de millete özgü olması, yani ulusal kültürden beslenmesi ve ulusal olana odaklanması gerekmektedir. Gökalp’e (1992: 325-326) göre zaten toplumsal gerçeklik de (içtimai şe’niyet) toplumu ve eğitim kurumlarını kendi ulusal diline, ulusal tarihine, halk edebiyatına, halk müziğine, halk sanatına, toplum içinde yaşanan canlı dine ve ahlaka davet etmektedir. O

halde yapılması gereken, bu bilimleri hem Osmanlı kozmopolitizminden hem İslam'ın müdahaleciliğinden hem de Batı tahakkümünden kurtarmak ve eski Türk kültürü ve bunun uzantısı olan Anadolu kültürü üzerinden yeniden biçimlendirmektir.

Bu durumda Gökalp (1992: 36) açısından atılacak ilk adım, Türklerin dil, edebiyat, sanat, hukuk, iktisat, ahlak, din vb. alanlarda nasıl bir kişiliğe sahip olduklarının geniş bir sosyolojik araştırmayla ortaya çıkarılmasıdır. Çünkü Gökalp'e göre mevcut eğitim süreçlerinde okutulan beşeri iktisat, beşeri hukuk, beşeri ahlak, beşeri estetik gibi alanların Türkiye toplumunun kültürüyle ve gerçekliğiyle ilişkisi yoktur. Bu bilim dallarının her biri, aslında bu alandaki kuramcıların ya da filozofların kendi içinde yaşadıkları toplumsal-kültürel çevrenin özelliklerini taşımaktadır. Dolayısıyla kuramcıların yaptığı şey, ulusal farklılıkları görmezden gelerek, üyesi oldukları toplumun bilgisi üzerinden çıkarımlarda bulunup, bunları tüm insanlığa genellemeleri ve bu bilginin her yerde geçerli olduğunu düşünmeleridir. Oysa Gökalp'e (1992: 36, 175) göre yapılması gereken bu genellemeleri reddedip, toplumun içinde "gizli bir hazine" gibi yaşayan Türk kültürünü bulup çıkarmaktır. Sosyolojinin yöntemleriyle ulusal kültür keşfedilip, toplumun nasıl bir karaktere sahip olduğu anlaşıldığında, milli bilinci ve milli kimliği yaratacak milli bilimler de oluşturulacaktır. Böylece eğitim de artık toplumun gerçekliğiyle uyum göstermeyen evrensel akıl yürütmelerin aktarıldığı bir alan olmaktan kurtulacak ve 'milli eğitim' aşamasına geçilebilecektir.

Görüldüğü üzere Gökalp burada sosyolojiye kurucu bir rol atfetmiş ve onu diğer bilimlerin üzerinde konumlandırarak, Türkçülük ideolojisinin olgunlaştırılması ve geleceği inşa edecek bilgi birikiminin yaratılması amacıyla işe koşturmuştur. Dolayısıyla sosyolojiyi toplumu açıklamanın yanı sıra onu şekillendirecek bir araç olarak da işlevselleştirmiştir. Diğer yandan Gökalp daha önce de değinildiği üzere, Alman romantizminin kültür çalışmaları bağlamında öne sürdüğü yöntem ve ilkeleri de benimsemiştir. Bu bağlamda Türklüğe 'birlik ruhu' verecek; onu ortak bir geçmiş ve gelecek ideali etrafında kenetleyecek bilimsel çalışmaları kültürel ulusçuluğu temellendirmek için kullanmak istemiştir. Böylece Gökalp, bu iki düşünsel sistem doğrultusunda, başına 'milli' sıfatı eklediği dil, edebiyat, tarih, sanat, iktisat, hukuk, din, ahlak gibi kültür incelemelerini, 'ulusal ruh'u yaratacak; yurttaşlarda benzer duygu ve idealleri ortaya çıkaracak, onları uyumlu bir birlikteliğin, kolektif düşünme ve duyma biçimlerinin parçası yapacak bir amaçsallıkla işe koşturmuştur (Doğan, 2024: 305).

Gökalp için Türkçülüğün, dolayısıyla ulusal-kültürel birliğin ilk basamağı dilde ve edebiyatta birliktir. “Harsın ilk numunesini lisanda görüyoruz” (1977a: 40) diyerek, Herder’in “kültürün ilk numunesi dildir” önermesinin izinden giden Gökalp’e göre, ulusal dili ortaya çıkarmak ve toplumsal yaşamı bu ortak dilin üzerine inşa etmek, ulusal egemenliğin ve ulusal bağımsızlığın ilk adımıdır. Ayrıca ortaklaştırılmış genel eğitimin de temel koşuludur. Ancak mevcut koşullarda Türkçe neredeyse unutulmuş bir dildir. Osmanlıca ise halk tarafından anlaşılmamakta, halk ile aydın sınıfı arasında kopukluk yaratmaktadır. Bu nedenle dilin yabancı unsurlardan temizlenmesi ve bütünleştirilmesi için ulusal bir dil hareketine ihtiyaç vardır (1977a: 45-46). Gökalp’in dilin birleştiriciliği üzerinden öne sürdüğü bu düşünceler, Avrupa’daki uluslaşma hareketleriyle ve dil üzerinden gelişen yurttaşlık statüsüyle benzerdir. Buna göre, genel eğitim yoluyla tüm topluma yayılacak ortak bir dil, bireyleri ulusa bağlamanın yanı sıra, siyasi ve ekonomik birliğin de temeli olacaktır. Bu aynı zamanda kültürel topluluk ile politik ve ekonomik birimin birbirleriyle örtüşmeleri, uyum içinde işlevlerini sürdürmelerini sağlayacaktır. Diğer yandan yurttaşların siyasal yaşama katılma, mesleki işbölümünde yer alma, kültürel-sanatsal alana dâhil olma gibi pek çok düzeyde topluma katılmasını sağlayarak ulusal aidiyet duygusunun da güvencesi haline gelecektir (Doğan, 2024: 261).

Dilde olduğu gibi milli edebiyatın kurulması bağlamında da Almanya örneğine bakan Gökalp, Almanların geçmişte Fransız taklitçisi olduklarını, ancak ulusal uyanışları gerçekleştikçe Fransız taklidi eserlerden vazgeçip, ulusal edebiyatlarını inşa ettiklerini söyler. Gökalp (1992: 177-178), Türklerin de bu yöntemi takip etmesini; hem Arap-Fars, hem de Fransız edebiyatıyla benzerlik taşıyan bütün eserlerin gayri-milli ilan edilmesini ve bir an önce ulusal edebiyatın oluşturulmasını ister. Ancak burada belirtilmesi gereken önemli bir ayrıntı, Gökalp’in temel kaygısının, salt ulusal dilde yazılmış bir edebi külliyattan öte, bu edebiyatın uluslaşmaya nasıl hizmet edeceği. Gökalp’in yaşadığı çağda Avrupa’da ulusal edebiyat yayınları, ulusun bütün toplumsal bileşenlerini ortak bilinç etrafında birleştirmeyi hedefleyen bir eğitim projesinin parçası olmuşlardır (Thiesse, 2021: 69). Benzer şekilde Gökalp açısından da edebiyatın öncelikli görevi, ‘ulusal ruh’u ve dayanışmayı ortaya çıkarmak, toplumun önüne idealler koymak olmalıdır. Nitekim Gökalp için edebiyat, özellikle gençlerin eğitiminin temeli olan beşeri bilimlerin (*les humanities*) en önemli parçasıdır. Başta gençler olmak üzere topluma aşılacak istenen bütün duygu, düşünce ve ideallerin roman ve şiir aracılığıyla telkin edilebileceğini düşünen Gökalp’e göre, bu edebiyatın kaynağı da yine halk kültürü olacaktır. Çünkü halkın içinde yaşayan ortak

tarih, ortak mitoloji ve ortak söylenceler ulusal edebiyat için potansiyel birer kaynak niteliğindedir. O halde öncelikle bu kaynaklar ortaya çıkarılmalı; bunlara çağdaş bir nitelik kazandırılmalıdır (Gökalp, 1992: 136-137, 197-198). Gökalp, bu düşünceleriyle, toplumun dönüştürülmesi ve ulusun inşası bağlamında edebiyatı önemli bir araç olarak tanımlamış ve edebiyat yoluyla uluslaşma düşüncesinin Türkiye'deki ilk temsilcilerinden olmuştur.

Gökalp'in tarih bilimi üzerine düşünceleri de yine Alman romantizminin, özellikle de Herder'in izlerini taşımaktadır. Herder için tarih araştırması salt bilmek için yapılmaz, pratik bir yarar beklentisi vardır (Herder, 2020: 466-467). Tarih bilgisi, yaşamakta olan kuşağa bir şeyler aktarabildiği, geleceğe yön verebildiği, bir halkı ulusal birlik ve devlet altında toplayabildiği ölçüde değerlidir (Özlem, 2010: 143-145). Dolayısıyla tarih, geçmişte başlayan ve bugüne uzanan ortak duygu ve gelenekleri beslemelidir. Bu bağlamda Gökalp'in tarih çalışmaları da salt entelektüel bir merak ya da bilme tutkusuna indirgenemez. Diğer bilimlere yaklaşımında olduğu gibi tarih bilimine yüklediği amaç da Türk ulusallaşmasının dayandırılabilmesi kültürel değerleri ve ilkeleri aramaktır. Çünkü Gökalp için tarih, bugünün sosyolojisinin, dolayısıyla bugünün toplumsal kültürünün ve gerçekliğinin temellerini oluşturmaktadır (Şapolyo, 1943: 14). Bu bağlamda tarihi, yeni bir toplumsal harç oluşturmak ve bunun üzerinden topluma yeni bir ideal göstererek, toplumun moral gücünü yükseltmekle işlevselleştirmiştir. Gökalp (1982: 197), bu düşüncelerini Alman tarihçi Treitschke'nin "tarih maziyi bilmek ilmi değil, istikbali yapmak sanattır" sözlerini alıntılararak da güçlendirmiştir. Bu bağlamda 'milli tarih' bilgisinin sadece pedagojik amaçlar taşıyabileceğini vurgulayan Gökalp, bu bilgi türünün eğitimin önemli bir parçası haline getirilmesini ve okullarda beşeri bilimler çatısı altında okutulması gerektiğini savunmuştur. Gökalp için, geçmişin bilgisi üzerinden geleceğe ilişkin idealler telkin edecek bu bilim, topluma bir kendilik bilinci vererek ulus inşasında başat bir rol oynayacaktır.

Uluslaşmayı kültürel aktarım ve türdeşleşme bağlamında ele alan Gökalp açısından önemli bilgi türlerinden biri de sanattır. Nasıl ki; milli dil, milli edebiyat ve milli tarih kolektif bir bilinç ve düşünüş yaratıp, toplumsal dayanışmayı güçlendiriyorsa; sanat da ulusun ortak duyusunu, beğenisini, zevkini ortaya çıkararak, kolektif bilinci estetik açıdan güçlendirecektir. Dolayısıyla ulus-devletin ve ulusal eğitimin kurumsallaşmasında, sanatın da ulusallaşması temel bir zorunluluktur (Doğan, 2024: 272). Bu bağlamda Gökalp, Türkçülük düşüncesinin bir uzantısı olarak 'milli sanat' düşüncesini kapsamlı biçimde ele alan ilk isimlerden biri olmuştur. Gökalp (1981: 175)

açısından sanatın toplumu eğitici işlevinin ortaya çıkması için uluslaşma aşamasını tamamlaması gerekir. Bunun için de yine sanatta ulusal olmayan unsurların temizlenmesini zorunlu görür. Gökalp'e göre Orta Asya Türklerinin yaptığı heykellerden Anadolu'da yaşayan halk müziğine, halk danslarından resim, mimari, dokuma, nakkaşlık ve marangozluğa kadar halkın içinde yaşayan ve bu nedenle de ulusal nitelikte olan birçok sanat vardır. Bu sanatlar önce ortaya çıkarılmalı, sonra çağdaştırılıp halkın eğitiminin bir parçası haline getirilmelidir (1976a: 140). Gökalp, bu bağlamda antik Yunan ve Latin eserlerini yeniden yorumlayarak ulusal sanatlarını yaratan Rönesans sanatçılarının örnek alınabileceğini; böylece Türklerin de antik kökenleri üzerinden yükselen modern ulusal sanatlara sahip olabileceğini, hatta belki Doğu'da bir hümanizm hareketini, bir Rönesans'ı yaratabileceklerini söylemiştir (Şapolyo, 1943: 200-201). Bu düşünceleriyle Gökalp, sanatı da ulusal angajmanın önemli bir unsuru olarak tanımlamış ve ona kültürel bütünleşmede pedagojik bir değer atfetmiştir.

Gökalp milli ahlak ve milli din bilimini de ulusal kültürün yapılandırılması ve ulusal dayanışmanın inşası bağlamında önemli bir yere koymuştur. Milli dil, milli edebiyat, milli tarih ve milli sanat ulusal bilinci yaratmak bağlamında işlev görürken, milli ahlak ve din de ulusal bütünlüğü manevi bir toplumsallıkla ve moral sistemle çerçeveleyecektir. Ancak burada Gökalp'in ahlak ve dini birbirinden ayırdığı, Durkheim'ı takip ederek ahlakı dinden bağımsızlaştırıp daha seküler bir içerikle tanımladığı belirtilmelidir. Nitekim Gökalp ümmetten millete geçiş sürecindeki Türkiye toplumunun bir ahlaki bunalım içinde olduğunu; toplumda böylesi bir dönüşüm yaşanırken ahlaki dine dayandırmak için ısrar etmenin bu bunalımı daha da büyüteceğini; bugünün toplumunda karşılığı olmayan ahlaki görev ve idealleri, kural ve ritüelleri zorla yaşatmaya çalışmanın, istenilen ahlaki hedeflerin tam tersini yaratacağını vurgulamakta; toplumun idealleri değiştiğine göre ahlaki değerlerinin de değişmesi gerektiğini savunmaktadır. Bu durumda Gökalp'e göre 'milli ahlak' skolastik bilgiye değil bilimsel bilgiye dayanmalı, ahlakın topluma hizmet ve yararlarının neler olduğu bilimsel olarak tanımlanmalıdır (Baltacıoğlu, 1966: 107-109). Gökalp bu bağlamda yine Durkheim'ı izleyerek ahlakın yüce bir amaç olan toplumu öncelediğini vurgulamıştır. Ulusal dayanışma ve bütünleşme için de özellikle 'vatani ahlak' ve 'mesleki ahlak'ın kritik önemde olduğunu savunmuştur (Gökalp, 1976a: 149-152). Böylece ahlakın merkezine dini zorunluluk ve gelenekler yerine, toplumsal zorunluluk ve idealleri yerleştirmiş; İslam'ı ise inanç ve ibadet alanıyla sınırlandırmıştır. Eğitimin de esas olacak bu modern ulusal ahlak, toplumda ulusal erdemleri ortaya çıkararak, görev bilinci ve toplumsal sorumluluk

duygusunu geliştirerek, ulusal idealler için adanmışlık ve özveri duygularını yaygınlaştırarak ulus-devlet için güçlü bir toplumsal harç yaratacaktır.

Burada din bilgisinin rolü ise; ulusal değerler ve modern dünyanın gereklilikleri ile çatışmamak koşuluyla toplumsal dayanışmaya destek olmak, bireylerin topluma karşı manevi bağlılığını güçlendirmektir. Dolayısıyla din de yeni toplumsal koşullara uymak zorundadır. Baltacıoğlu (1957: 44), Gökalp'in "eğer biz münevverler din meselesine el koymayacak olursak, softalar el koyar" dediğini aktarmaktadır. Nitekim Gökalp hem "Diyanet ve Kaza" başlıklı makalesinde hem de "Dinin İctimai Hizmetleri" başlıklı makale dizisinde, modern toplumlarda din, siyaset ve ulusal-kültürel kurumların birbirinden bağımsız hale geldiğini ve aralarında bir işbölümü oluştuğunu belirterek, Türkiye'de de din ile devlet örgütlenmesinin ayrılmasının gerekliliğini tartışmıştır (Gökalp, 1981: 43-45). Bu bağlamda terminolojiye dahil ettiği 'diyanet' terimiyle (Berkes, 2012: 458), Diyanet İşleri Başkanlığının amaç ve görevlerine dair fikri temelleri de oluşturmuştur. Gökalp'e (1981: 50-59) göre din ile devlet arasındaki bu yeni işbölümünde din, manevi alanda yaratacağı etkiyle, toplumsal hayatın kurulabilmesi için bireylerin kişisel arzularını yenmelerine, fedakârca davranma alışkanlığını edinmelerine, güçlü bir irade oluşturmalarına ve böylece iyi yurttaşlar olmalarına yardımcı olacaktır. Kısacası artık dinin temel işlevi, bireylere bir topluluk ruhu aşılmasıdır. Çünkü kendi istek ve hazlarının peşinde koşan tek tek bireylerin bir ideale bağlanması söz konusu değilken, topluluk haline gelen bireyler, toplumun verdiği güç ve onaylanma duygusuyla bir ideale daha kolay bağlanmaktadırlar. O halde Gökalp açısından dinin görevi, kutsal duygular ve inançtan güç alarak o günün en önemli ihtiyacı ve ideali olan ulusal vicdanı ortaya çıkarmak; gerçek dindarları aynı zamanda gerçek ulusseverler haline getirmektir. Gökalp'e göre bu işbölümünde modern kurumlar da kendilerini mevcut toplumsal yaşamın ihtiyaçları doğrultusunda şekillendirip, değer yargılarını ulusal kültürden alacaklardır. Gökalp bu görüşleriyle dini inanç ve ibadet alanıyla sınırlandırıp, kişisel alanın şekillendirilmesi bağlamında işlevselleştirmiştir. Bu bağlamda eğitimin de dinin toplumdaki işlevsel rolüne odaklanmasını istemiştir.

Yukarıda değinilen beşeri ve sosyal bilimler toplumun kültürel ve manevi bağlarını güçlendirerek uluslaşmaya hizmet ederken, 'milli iktisat' ve 'milli hukuk' da uluslaşmanın maddi ve kurumsal yönlerini güçlendirecektir. Ancak Gökalp açısından bu iki alanda da yine temel sorun, toplumun ihtiyaçlarına yanıt üretecek içeriklere sahip olmak yerine farklı uygarlıkların dayattığı genellemelerden oluşmasıdır. Örneğin Gökalp (1992: 175) için

Adam Smith'in ekonomi-politik üzerine görüşlerini evrensel bir bilgi gibi benimseyip kabul etmek, Türklerin ulusal çıkarlarıyla ilgili olmadığı gibi, bu bilgiyi okullarda okutmak, ekonomik bir yok oluşu ve sömürgeleşmeyi de beraberinde getirecektir. Çünkü İngiliz kapitalizmi, devletin ekonomiye müdahalesine, devlet eliyle bir ulusal sanayi kurulmasına karşı çıkmaktadır. Oysa Gökalp'e göre İngiltere'de iktisadi yaşam devlet teşvikine ve korumasına ihtiyaç duymasa da, Türkiye'de bir sermaye sınıfı olmadığı için büyük sanayinin kurulması ancak devlet yatırımlarıyla olanaklıdır. Üstelik "ferdi kapitalizm" yerine "devlet kapitalizmi"nin benimsenmesi, Türkiye'de aç gözlü bir kapitalist sınıfın ortaya çıkmasını da engelleyecektir (Tolga, 1949: 25-27). Gökalp'e göre Almanlar İngiliz emperyalizminin yarattığı tehlikeyi fark ettikleri için, İngiltere'deki ekonomi modelini taklit etmek yerine kendi ulusal ihtiyaçlarını karşılayan bir ekonomi modelini kurmuşlardır. O halde Türkler de kendilerine uygun bir model geliştirmeli; Manchester iktisatçılarının önerdiği liberal ekonomi yerine ulusal ekonomiyi kuracak ve ulusal kalkınmayı bir an önce sağlayacak dayanışmacı ekonomiyi (solidarist korporatizm) benimsemelidir. Gökalp bu modelin Türk toplumunun ulusal tarihinde bulunan ahilik geleneğiyle de uyumlu olduğunu öne sürerek buna kültürel bir temel vermeye çalışmıştır. Ayrıca liberalizm ile mesleki dayanışmayı iki karşıt görüş olarak konumlandırarak, ilkini kişisel çıkar ve bencillikle ikincisini kamu yararı ve dayanışmayla ilişkilendirmiş ve ikincisinin Türk toplumunun karakterine daha uygun olduğunu ileri sürmüştür. Bu bağlamda Gökalp, eğitim süreçlerinin de dayanışmacı ekonomi ve sınıflar arası uyumu destekleyecek ideal ve duyguları aşılması gerektiğini, bu nedenle bu kapsamdaki bilgi birikiminin de buna uygun olarak düzenlenmesi gerektiğini düşünmüştür.

"Ben, sen yokuz, biz varız" (1976b: 13) önermesi bağlamında gelişen bu düşünceler, Gökalp'in hukuk alanına ilişkin görüşlerini de şekillendirmiştir. Gökalp'e göre henüz 'milli hukuk' bilgisinin oluşturulmadığı Türkiye'de, Tanzimat'tan sonra Batı Avrupa'dan gelen fikirlerin etkisiyle hukuku bireyciliğe indirgeyen ve "hakkımı isterim" talebinde somutlaşan görüşler toplumda yıkıcı etkilere neden olmuştur. Oysa Gökalp toplumun içinden geçtiği zorlu koşullarda temel düsturun "hak yok, vazife var" olduğunu düşünmekte; milli hukuk bilgisinin de bu ilke üzerine inşa edilmesini istemektedir. Diğer yandan Gökalp başta aile, eğitim, ekonomi olmak üzere toplumsal kurumların İslam hukukuna göre düzenlenmesini de kesin bir şekilde reddetmektedir. Şer'i düzenlemelerin çağ dışı olduğunu ve modern dünyanın ihtiyaçlarına yanıt vermediğini düşünen Gökalp'in önerisi ise, çağdaş ihtiyaç ve sorunlar için çözüm üreten, ama aynı zamanda ulusal

kültürle temellendirilen bir milli hukukun kurulmasıdır. Eğitim süreçlerinde aktarılacak hukuk bilgisi de bireyleri özverili, fedakâr, kendini topluma adamaya hazır, sorumlu yurttaşlara dönüştürmelidir.

Sonuç

Gökalp'in düşüncelerini baştan aşağıya şekillendiren temel hedefin, "Avrupa uygarlığı içinde kendine yer edinmiş bağımsız bir Türk ulusu"nun yaratılması olduğunu söylemek olanaklıdır. Dönemin koşullarında uluslaşma ve modernleşme sorununun, sömürgeleşmeye karşı mücadele sorunuyla iç içe geçtiği düşünülürse, yarı-sömürge haline gelmiş bir ülkenin aydını olan Gökalp'in neden böyle bir hedefe yöneldiği daha anlaşılır hale gelmektedir. Hem Gökalp'in çağdaşlarının hem de Gökalp'in oldukça etkilediği erken Cumhuriyet dönemi kuşağının politik programının esasını, üçüncü dünyadaki diğer bağımsızlıkçı hareketler gibi, az gelişmişlikten kurtulma, ulusal kimliği inşa etme ve bir an önce kalkınma hedefleri oluşturmaktadır. Gökalp de dünyanın yeni siyasal ve ekonomik düzeninde, Türkiye toplumunun ulusal ve kültürel farklılıklarını koruyarak var olmasını istemiş; bunu Türkçülük ideolojisi üzerinden temellendirmiştir. Ancak burada belirtilmesi gereken önemli bir ayrıntı, çoğu zaman yanlış yorumlamaların konusu olsa da, Gökalp'in 'Türkçü' görüşlerinin etnik-milliyetçi ideolojiyle ilişkili olmadığı ve 'millet'i ulus-devlet yurttaşlığıyla özdeşleştirdiğidir.

Türkçülüğü "gayri-millilikten ve gayri-medenilikten kurtulma" yolunda çağdaş ve ilerici bir program olarak tanımlayan Gökalp, birçok ulus kuramcısı gibi üç temel amaca yönelmiştir. Bunlar; ulusun kültürel birliği, ekonomik birliği ve siyasal birliğidir. Bu bağlamda sırasıyla ulusal kültür üzerinden bir kimlik tanımlaması yapmayı, ulusal ekonomiyi yaratmayı ve ulus-devlete temel olacak idari ve siyasi örgütlenmeyi oluşturmayı istemiştir. Gökalp'e göre ülkede ekonomik ve siyasal birliğe temel olacak ulusal-kültürel birlik henüz gerçekleşmemiştir. Bu nedenle öncelikle bu adımın tamamlanması gerekmektedir. İşte Gökalp'in eğitim, kültür ve bilimler üzerine düşünceleri, özellikle bu adımın hayata geçirilmesi bağlamında ortaya çıkmıştır.

Toplumsal dönüşümün gerçekleştirilmesi açısından eğitim ve kültür çalışmalarını temel önemdeki araçlar olarak konumlandıran Gökalp, bu doğrultuda modern ulus-devletlerin bilginin üretimi ve yaygınlaştırılması bağlamındaki tekelci politikalarını da benimsemektedir. Nitekim kamu tarafından organize edilmiş ve tüm halka yayılmış türdeş bir eğitimi ve bilgi üretimini, uluslaşmanın ilk hedeflerinden biri olarak görmüştür. Çünkü Gökalp'e göre ancak böylesi büyük bir toplumsal organizasyonla tüm

yurttaşlarda benzer duygular, benzer idealler, benzer bilgi birikimi ve benzer duyuş biçimleri ortaya çıkarabilecek; ulusal bütünleşme ve dayanışma sağlanabilecektir.

Bu kapsamda Gökalp açısından en değerli bilgi türü, ulusal bütünleşmeye temel olacak dil, edebiyat, tarih, sanat, ahlak, din, iktisat, hukuk gibi 'ulusal ruh'a içkin ve başında 'milli' sıfatını taşıması gereken beşeri ve sosyal bilimlerdir. Gökalp'e göre ulus inşası bu bilimler üzerinden gerçekleşecektir. Bu nedenle bu bilimlerin merkez kapitalist devletlerin çevre ülkelere sunduğu kavram setleri ve değerler üzerinden değil, ulusal-kültürel değerler üzerinden içeriklendirilmesi gerekmektedir. Elbette burada Gökalp'e yöneltebilecek en önemli eleştiri, kültür ile uygarlığın, eğitim ile öğretimin bu kadar net sınırlarla birbirlerinden ayıramayacağıdır. Keza bilimlerin de evrensel bilimler-ulusal bilimler şeklinde sınıflandırılması gerçekçi görünmemektedir. Üstelik Gökalp'in de hedefi kendi içine kapanmış bir toplum değil, 'medeni' dünyada yer alan bir toplum yaratmaktır. O halde Gökalp'i böyle bir kuramlaştırmaya iten nedeni, kendi tarihselliği içinde değerlendirmek gerekmektedir. Gökalp'in ulusal bağımsızlık arzusuna dayanan ve yer yer 'savunmacı' yer yer 'korumacı' bir nitelik taşıyan bu yaklaşımı, topluma yeni bir kimlik kazandırmak için sonunda ulus-devlete varacak bir kuramlaştırmının ifadesidir –ki bu ifade Cumhuriyet'in kurucu dönemi için de esin kaynağı olacaktır.

Kaynakça

Ağaoğlu A (2020). *Ziya Gökalp, Türk Düşünce Tarihindeki Yeri*. R Demir (der), Antalya: Lotus Yayınevi.

Anderson B (1995). *Hayali Cemaatler: Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*. Çev. İ Savaşır, İstanbul: Metis Yayınları.

Aydın S (2000). *Modernleşme ve Milliyetçilik*. İstanbul: Gündoğan Yayınları.

Baltacıoğlu İ H (1957). Dine Doğru. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6 (1-4), 44-59.

Baltacıoğlu İ H (1966). *Ziya Gökalp*. İstanbul: Yeni Matbaa.

Berkes N (1975). *İslamcılık, Ulusçuluk, Sosyalizm*. İstanbul: Bilgi Yayınevi.

Berkes N (2012). *Türkiye'de Çağdaşlaşma*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Berkes N (2015). *Türk Düşününde Batı Sorunu*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Doğın N (2024). *Ziya Gökalp Düşüncesinde Uluslaşma, Modernleşme ve Eğitim*. Ankara: İmge Kitabevi.

Durkheim E (2016). *Eğitim ve Sosyoloji*. Çev. P Ergenekon, İstanbul: Pinhan Yayıncılık.

- Ergün M (1996). *II. Meşrutiyet Döneminde Eğitim Hareketleri (1908-1914)*. Ankara: Ocak Yayınları.
- Fichte J G (2011). *Fichte, Fikir Mimarları Dizisi*. A Topakkaya (der), İstanbul: Say Yayınları.
- Gökalp Z (1976a). *Türkçülüğün Esasları*. M Kaplan (der), İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Gökalp Z (1976b). *Yeni Hayat-Doğru Yol*. M Cunbur (der), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Gökalp Z (1977a). *Makaleler-IV*. F R Tuncor (der), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Gökalp Z (1977b). *Malta Konferansları*. M F Kırzioğlu (der), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Gökalp Z (1980). *Makaleler-IX*. Ş Beysanoğlu (der), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Gökalp Z (1981). *Makaleler-VIII*. F R Tuncor (der), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Gökalp Z (1982). *Makaleler-VII*. A Çay (der), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Gökalp Z (1992). *Terbiyenin Sosyal ve Kültürel Temelleri*. R Kardaş (der), İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Herder J G (1965). The Tenacity of National Genius, from Outlines of a Philosophy of the History of Men. İçinde: F E Manuel (der), *The Enlightenment*, New Jersey: Eaglewood Cliffs, 162-170.
- Herder J G (2020). *Tarih Felsefesi*. Çev. S B Arvası, Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Kemal Y (2006). *Siyasi ve Edebi Portreler*. İstanbul: Fetih Cemiyeti Yayınları.
- Özlem D (1996). Tinsel Bilimlere Giriş'in Yüzüncü Yılı ve Dilthey. İçinde: D Özlem (der), *Metinlerle Hermeneutik (Yorumbilgisi) Dersleri*, Cilt: 1, İstanbul: İnkılap Kitabevi, 8-52.
- Özlem D (2010). *Tarih Felsefesi*. İstanbul: Say Yayınları.
- Parla T (1993). *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm*. F Üstel ve S Yücesoy (der), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Şapolyo E B (1943). *Ziya Gökalp: İttihadı Terakki ve Meşrutiyet Tarihi*. Ankara: İbrahim Berkalp Kitabevi.
- Thiesse A M (2021). *Ulusal Kimliklerin İnşası: XVIII. Yüzyıldan XX. Yüzyıla Avrupa*. Çev. S Sezer, İstanbul: Babil Kitap.
- Timur T (2010). *Osmanlı Kimliği*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Timur T (2012). *Marx-Engels ve Osmanlı Toplumunu*. İstanbul: Yordam Kitap.
- Tolga O (1949). *Ziya Gökalp ve İktisadi Fikirleri*. İstanbul Üniversitesi İktisat ve İktisadiyat Enstitüsü. İstanbul: Doğan Kardeş Yayınları A.Ş. Basımevi.
- Doğan N (2024). Ziya Gökalp Düşüncesinde Beşeri Bilimler ve Ulus İnşası. *Mülkiye Dergisi*, 48(3), 527-550.

Tunaya T Z (1960). *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*. İstanbul: Yedigün Matbaası.

Tunaya T Z (1988). *Türkiye'de Siyasal Partiler, İkinci Meşrutiyet Dönemi*, Cilt: 1, İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları.

Ülken H Z (1992). *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul: Ülken Yayınları.

Wallerstein I (2003). *Yeni Bir Sosyal Bilim İçin*. Çev. E Abadoğlu, İstanbul: Aram Yayınları.

Wallerstein I (2013). *Sosyal Bilimleri Düşünmemek*. Çev. T Doğan, İstanbul: BGST Yayınları.